

En apotekerlærling krysser sitt spor – om Ibsens medisinstellinger

Som ung arbeidet Henrik Ibsen (1828–1906) i seks år ved apoteket i Grimstad. Her lærte han bl.a. apotekerlatin, som han senere gjorde nytte av i diktingen. Også i eget liv fikk Ibsen bruk for latin-kunnskapene, da han mot slutten av livet rekvirerte legemidler til seg selv.

Ibsens siste år var preget av sykdom. Det er bevart noen medisinstellinger der dikteren utber seg to legemidler, til tross for at begge var reseptpliktige. Det ene, jodnatrium, var et mye brukt middel mot arteriosklerose. Det andre, Brandts schweizerpiller, var et «mavemiddel».

Jodnatrium var et relativt nytt middel. Det ble tatt i bruk på slutten av 1800-tallet. Selv om både effekt og virkningsmekanismer var usikre, var det en del av den etablerte medisin. Schweizerpillene var av en annen karakter. De var utviklet av den tyske apotekeren Richard Brandt (1828–1903) i 1877. Fra legehold ble det bestemt advart mot å bruke dette midlet. Det var et arkanum, dvs. at innholdet opprinnelig ble holdt hemmelig av produsenten. Forbruket av slike midler var i 1890-årene kommet helt ut av kontroll og var blitt et stort samfunnsproblem.

Engelsk sammendrag finnes i artikkelen på www.tidsskriftet.no

Oppgitte interessekonflikter: Ingen

Erlend Hem
erlend.hem@medisin.uio.no
 Avdeling for atferdsfag
 Institutt for medisinske basalfag
 Universitetet i Oslo
 Postboks 1111 Blindern
 0317 Oslo

Kjell-Erik Andersen
 Sommerveien 18
 Vinterbro

Henrik Ibsen skal ha hatt en jernhelse inntil han ble syk i 1900 (1). Da han fylte 70 år i 1898, hevdet han at han aldri hadde hatt bruk for verken lege eller resept. De siste seks leveårene ble annerledes, preget av sykdom, legekontakter og medisiner (2).

I Håndskriftsamlingen ved Nasjonalbiblioteket i Oslo oppbevares tre visittkort fra Ibsen, der dikteren ber om å få utlevert to ulike legemidler (fig 1–3) (3–5). Hvilken medisinsk behandling Ibsen fikk mot slutten av sitt liv, vet man lite om (1). Disse kortene har derfor en viss interesse og er utgangspunktet for denne artikkelen. Midlene som Ibsen rekvirerte, var reseptpliktige. Hvilken virkning hadde de, og hva skulle de hjelpe mot? Og hvorfor var det Ibsen, og ikke hans lege, som skrev ut «reseptene»?

Medisinstellinger

Ibsens tre stellinger er udatert og uten mottaker. Vi vet derfor ikke når eller til hvem de var skrevet. Men de har noen fellesstrekk. De er alle skrevet på samme type visittkort, og utformingen kan hjelpe oss med datering. Vi har sammenliknet visittkortene Ibsen brukte etter at han flyttet tilbake til Norge i 1891. Det ser ut til at han tok i bruk en ny korttype i 1898. Siden det utvilsomt er Ibsen selv som har skrevet de tre stellingerne, og vi vet at han mistet skriveevnen etter et hjerneslag i 1901, kan vi slutte at de stammer fra perioden 1898–1901. Ibsen ble rammet av hjerneslag første gang i 1900, men det er godt mulig at han har brukt disse legemidlene før den tid. Sykehistorien kan ikke hjelpe oss til noen sikrere datering.

Både jodnatrium og Brandts schweizerpiller var reseptpliktige. Stellingerne kan derfor anses som resepter, men hvordan kunne Ibsen skrive ut slike? I denne perioden var det venen Christian Fredrik

Sontum (1858–1902) som var Ibsens lege (2). Vi vet lite konkret om Sontums legesvirkning, men Ibsen fikk spesialbehandling på forskjellig vis. At hans håndskrevne stellinger er blitt godtatt som resepter, er derfor ikke usannsynlig. Det kan også godt hende at reseptene var reiterasjoner, slik at det var Sontum som i utgangspunktet hadde utarbeidet dem.

Siden stellingerne er så fullstendig utarbeidet, var adressaten trolig et apotek. På den annen side vil en resept som leveres på et apotek, den gang som senere, bli merket av handlingen på apoteket, som prisberegning, ekspedisjonsdato, apotekets stempel etc. De tre kortene har ingen annen påtegning enn Ibsens egen. Kanskje kan en slik mangel skyldes at apotekeren var klar over at han ikke ekspederte etter en gyldig legeresept? Eller ønsket han kanskje også å bevare Ibsens kort ubesudlet med tanke på ettertiden?

I 1898 var det 19 apotek i Kristiania, tre år senere 22 (6). Ibsen hadde altså en rekke alternativer å velge mellom. Apoteket Idun, som åpnet i 1887, holdt til i Løkkeveien 11 i enden av Arbiens gate og var Ibsens nærmeste apotek. Men om han brukte dette, vet vi ikke.

Hvor kortene har befunnet seg etter ekspedisjonen, er også uklart. Det ene kortet ble gitt som gave av bokhandler Nils Selmer Hauff (1882–1963) i 1928 (7) (fig 1). Ifølge et oppslag i *Aftenposten* 17.3. 1928 opplyste Hauff at «Der kom i dag en mann og solgte til mig dette visittkort, som han hadde fra en kasse med gammelt skrammel. Jeg mener det har interesse og offentliggjør det derfor. Det viser jo at Ibsen, ennå da han var på berømmelsens tinde, husket sine apotekerdager, og når han bestilte medisin «ordinerte» den i behørlige former» (E. Edvardsen, personlig meddelelse).

De to andre kortene (fig 2, fig 3) var gaver fra høyesterettsadvokat Jonas Skougaard (1896–1968), som testamenterte sin store og verdifulle samling av manuskripter og forfatterbrev til Universitetsbiblioteket i Oslo (8).

Jodnatrium

Arteriosklerose lå til grunn for Ibsens sviktende helse i hans siste år (1). Førstehåndsmidler ved denne tilstanden var jodnatrium

og jodkalium (9) (fig 4). Midlene var mye brukt, men effekten var usikker (10).

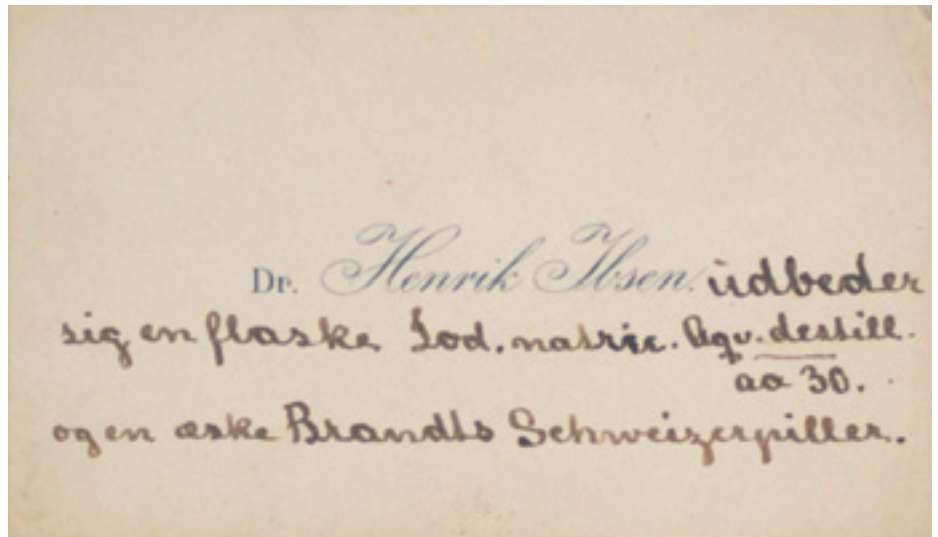
«Om jodmidlerne har nogen paatagelig gunstig virkning ved arteriosklerose uten syfilis i anamnesen tør være tvilsomt,» skrev indremedisineren Peter F. Holst (1861–1935) noen år senere (11). William Osler (1849–1919), den kanskje mest innflytelsesrike indremedisiner på den tiden, var også skeptisk. I hans lærebok i 1901 står det at det kunne holde med en sporadisk kur med jodnatrium (10). Men i den utgaven av Oslers lærebok som kom 20 år senere, var tonen mer positiv. Hadde pasienten hatt syfilis, burde man bruke jodnatrium fast, og også for arteriosklerotiske pasienter uten syfilis gjorde midlet godt, mente han (12).

Virkningsmekanismen til jodmidlene var uklar, bruken hvilte på rent empirisk grunnlag (9). Man mente at «saftstrømmingen» økte kraftig og at midlene dermed kunne fjerne «sjuklige ansamlinger». De ble derfor brukt mot en rekke sykdommer, særlig tertiær syfilis (13).

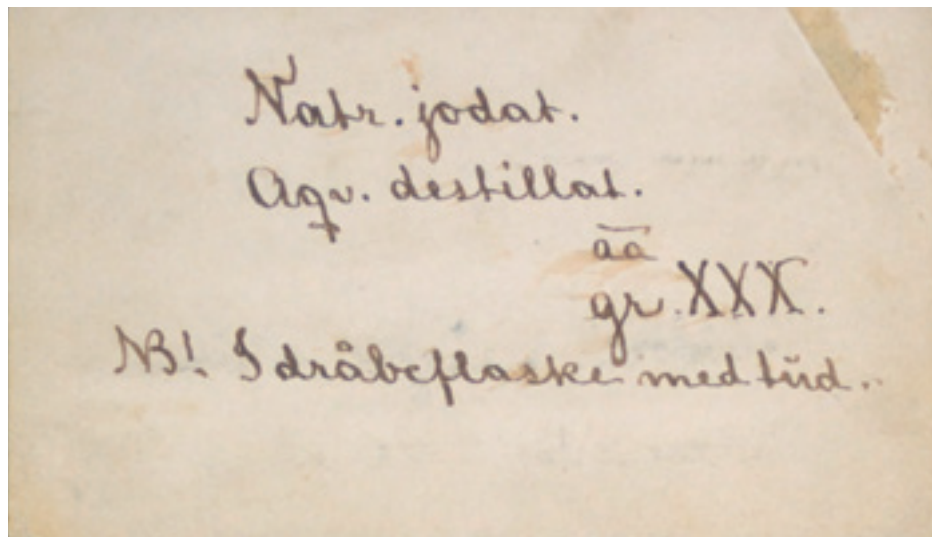
Jodnatrium er et hvitt krystallinsk pulver med saltaktig, metallisk smak (13), som skulle tas i små doser i årevis (9). Men det var ikke harmløst. Kjente bivirkninger var bl.a. jodsnue, jodhoste og jodakne (9, 11). Hvorfor Ibsen brukte jodnatrium fremfor jodkalium, vet vi ikke. Bjørnstjerne Bjørnson hevdet at Ibsen hadde brukt jodkalium, og at det var hans lege Edvard Bull «som utrettet det vidunderlige: han behandlet ham med jodkalium, et middel man i Frankrike har funnet på mot forkalkning» (1). Det er neppe riktig at det var Bull som startet med behandlingen, ettersom Bull ble Ibsens lege først i 1903. Uansett regnet man med at virkningen av de to midlene var omtrent lik, men jodnatrium ble ansett som mindre hensiktsmessig bl.a. fordi det tiltrakk fuktighet (9).

Jodkalium ble innført i medisinen i 1820–30-årene (9, 13). Det tilsvarende natriumsaltet, som Ibsen brukte, kom i bruk langt senere. Det kom med i den norske medisinaltaksten fra 1890 (14) og i farmakopøen i 1895 (9, 13). Det var derfor et relativt nytt middel Ibsen brukte, og det er mulig at Bjørnson tok feil av de to medikamentene.

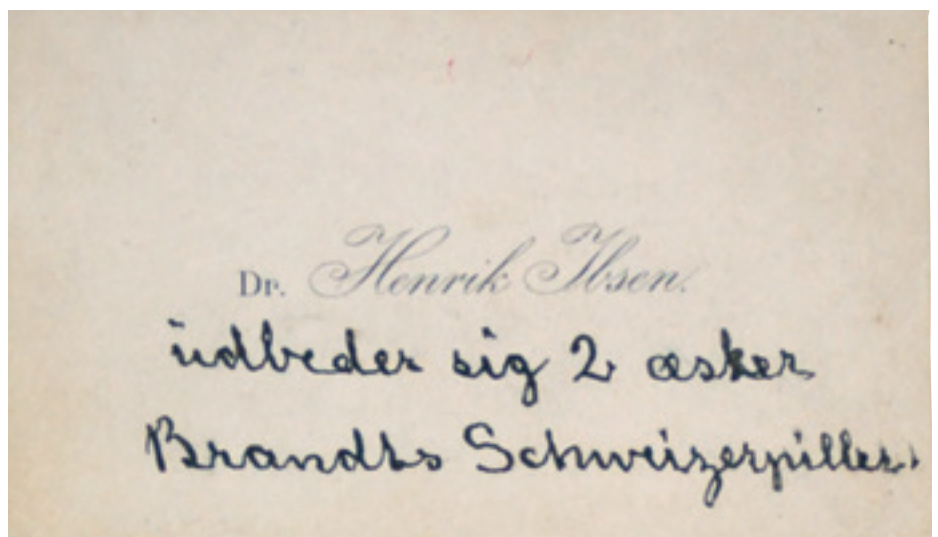
På det ene kortet har Ibsen skrevet: «NB! I dråbeflaske med tud» (fig 2). Jodnatrium er meget lett løselig i vann, og det er derfor enkelt å lage konsentrerte oppløsninger. Vi vet ikke sikkert hvilke doser Ibsen brukte, men ut fra datidens lærebøker er det rimelig å anta at han har tatt 0,5–1,5 g daglig. Hvis den høyeste dosen skulle være aktuell, ble den normalt fordelt på tre inntak (9, 11). Med en 50 % oppløsning betyr det at Ibsens enkelt doser neppe har oversteget 1 ml. Så



Figur 1 På denne bestillingen skriver Ibsen «Jod. natriic. Aqv. destill. aa 30», som står for «Jodatum natriicum» (jodnatrium) i destillert vann «ana partes aequales» (like deler av hver) (3). Alle visittkortene Nasjonalbiblioteket, Håndskriftsamlingen



Figur 2 På denne bestillingen bruker Ibsen datidens synonyme navneform «Natr. jodat.» (natrium jodatium). I våre dager benevnes stoffet natriumjodid, men i denne artikkelen vil vi bruke betegnelsen jodnatrium, som var den mest brukte navneformen på Ibsens tid (4)



Figur 3 Ibsen brukte Brandts piller, men leger advarte bestemt mot bruken av dem (5)

små mengder måles enkelt og nøyaktig ved å telle dråper fra en dråpeflaske eller ved hjelp av en dråpepipette. Dråpestørrelsen varierer bl.a. med avdrypningsanordningen. Når Ibsen angir «dråpeflaske med tud», har han åpenbart hatt dette klart for seg og vært opptatt av å få akkurat den type flaske han har vært vant til å bruke. Antakelig har han dryppet sine dråper opp i litt vann som han så har drukket.

Brandts schweizerpiller

Det andre midlet han rekvirerte, er av en annen karakter. Brandts schweizerpiller var «nogen mavepiller» (7). Hensikten var klar nok: De skulle virke «afførende» (15).

Den sentrale bestanddelen var aloeeekstrakt, som er et effektivt avføringsmiddel. Fabrikanten anga sammensetningen ulikt over tid (16–19), men pillene skal ha inneholdt stoffer som gentianarot (søterot) og absintekstrakt (malurt) (20), som virker mage-syrestimulerende. Hensikten kan derfor ha vært å lage et mer generelt «mave-middel».

Heller ikke dette midlet var harmløst. Det kunne medføre «slapphet i tarmkanalen»,

og det ble bestemt advart mot å bruke det (21). Men slike advarsler hadde begrenset effekt.

Arkanum

Brandts piller var et såkalt arkanum. Opprinnelig var det betegnelsen på legemidler der sammensetningen var hemmelig. De ble derfor også omtalt som «hemmelige midler». Kjøperen kunne dermed ikke vite om prisen var rimelig eller om innholdet var virksomt (22). I mange tilfeller ble imidlertid innholdet etter hvert gjort kjent. Det gjaldt også for Brandts piller.

Det var visse kjennetegn som skilte arkana fra vanlige legemidler. Annonsene var som regel overdrevne og villedende, attestene som fulgte med var ofte falske, midlene skulle virke mot en rekke ulike plager, var grovt overpriset og noen var enten giftige eller helt uten virkestoff. Ofte forsøkte folk heller et arkanum enn å søke legehjelp, noe som kunne forsinke adekvat behandling. Arkana ble derfor ansett som humbug eller kvakksalvermedisin (23). Skillet mellom arkana og ordinære legemidler var imidlertid ikke alltid så skarp. Arkana ble gjerne solgt på apotek og kunne bli forskrevet av lege, selv om Medisinaldirektøren advarte mot det (24). Noen av midlene inneholdt også virksomme stoffer, og prisen var ikke alltid så ublu. Brandts piller kom i denne siste kategorien. Apotekene fikk faktisk enerett på salg (24). Aloe var et effektivt middel og ble svært mye brukt i arkanapreparater (13). Avføringsmidler hørte i det hele tatt til de mest populære «hemmelige midler» (25).

Det fantes en rekke ulike arkanapreparater, og omkring 1900 var salg og bruk av slike midler blitt et alvorlig samfunnsproblem i Norge. Høyesterett hadde i 1888 slått fast at det sto enhver fritt å innføre alle slags legemidler til eget bruk (22). Dermed opphørte all kontroll med innførsel av legemidler. Resultatet ble en omfattende, ukontrollert innførsel av legemidler. Til å begynne med var handelen lite synlig, fordi den foregikk ved direkte salg fra utenlandske produsenter til norske forbrukere. Produsentene henvendte seg direkte til potensielle kunder med brev og trykksaker. Men i 1890-årene skiftet arkanaprodusentene taktikk (22). De begynte å lansere sine midler med massiv markedsføring i avisene og forsøkte å tvinge apotekene til å føre dem ved å avvertere at preparatet var å få «på alle apotek». Ved århundredskiftet var bruken blitt så utbredt at det var klart for alle at noe måtte gjøres (22). Også legene var bekymret. I 1904 åpnet Tidsskriftet en fast rubrikk med tittelen *Kvakksalveri og arkanauvæsen* (26). Samme år ble arkanaloven endelig vedtatt etter sterkt påtrykk fra Medisinaldirektøren (22). Men loven fikk liten betydning. Selv om myndighetene nå fikk mulig-

het til å forby innførsel, salg og avertering av arkanapreparater, klarte produsentene å omgå forbudet. En effektiv stopper fikk man først langt senere, med en ny lov i 1928 (22).

Schweizerpillene dukket etter hvert opp i forskjellige formelsamlinger under en rekke ulike navn som «Pilulæ helvetiæ» (27), «P. helveticæ» (28) og «Pilulæ laxantes n. Brandt» (19). Skandinaviske navneformer var Schweizer-piller, Brandts piller, Brandts Schweizerpiller eller som Ibsen skrev, Brandts Schweizerpiller. Det er usikkert når Ibsen begynte å bruke midlet. Siden det hadde kommet i produksjon i slutten av 1870-årene, kan det godt tenkes at han hadde stiftet bekjentskap med dem alt før han flyttet til Norge i 1891, men dette blir spekulasjoner.

Apoteker Brandt

Opphavsmannen til schweizerpillene var Richard Brandt (1828–1903). Han var apoteker i Paderborn, men hadde gjeld til et av datidens største tyske annonsekontorer (29). På forespørsel fra innehaveren Gottfried Leonhard Daube (1842–1917) lagde Brandt en preparatformel. Samtidig overtok han et apotek i den sveitsiske grensebyen Schaffhausen, og i 1877 startet produksjonen av «Apotheker Rich. Brandt's Schweizerpillen». Det ble en stor suksess (18, 30). Brandt solgte firmaet i 1892 (29, 31), men midlet skal, til tross for betydelig motstand, ha vært å få helt til midten av 1900-tallet (18, 32). Det hører med til historien at Brandts piller snart fikk konkurranse, bl.a. fra A. Brandt i St. Gallen som i 1890-årene falbød «Verbesserten Schweizerpillen» (32). I annonseringen ble det derfor gjort uttrykkelig oppmerksom på at kundene måtte se etter det originale produktet (fig 5–7). Det kan ha vært foranledningen til at «Apoteker Brandts Schweizerpiller» i 1894 ble registrert som ordmerke (varemerke) i Norge (24): «Paa en cirkelrund Flade er anbragt et Andreaskors; iøvrigt Inskription; anvendes i forskjellige farver» (33).

Brandts preparat var et av de første legemidler som ble støttet med massiv reklame fra et handelsfirma (34). Først sendte Brandt pillene til flere fremstående leger. En del av dem sendte takkebrev tilbake, og Brandt brukte disse brevene i reklame direkte til allmennheten (21). En av legene som skal ha blitt misbrukt på denne måten var Rudolf Virchow (1821–1902), noe som vakte oppsikt og harme (34). Brandts piller regnes også som et tidlig eksempel på oppbyggingen av tysk legemiddelindustri (35).

Avslutning

Henrik Ibsen startet sin yrkeskarriere som apotekerlærling hos apoteker Jens A. Reimann (1805–73) i Grimstad (36). Da Jens B. Halvorsen (1844–1900) mange år senere



Figur 4 Frem til midt på 1960-tallet brukte apotekene permanente oppbevaringskar, såkalte standbeholdere, for legemidlene. Her er et standglass for jodnatrium fra Vestbaneapoteket, opprettet i 1899. Glasset stammer trolig fra apotekets første år, og oppbevares i dag ved Norsk Farmasihistorisk Museum. Foto Anne-Lise Reinsfelt, Norsk Folkemuseum



Figur 5-7 Tre reklamemerket for Brandts piller fra omkring 1910-20

skulle utgi *Norsk Forfatter-Lexikon*, hadde han skrevet at det var hos Reimann Ibsen fikk den første undervisningen i latin. Ibsen ønsket å korrigere dette i korrektoren:

«Urigtigt. Reimann kunde ingen anden latin end den barbariske, som hørte til hans fag» (37). Selv om Ibsen tilsynelatende oppfattet apotekerlatin som barbarisk, gjorde han nytte av den også i sin diktning. I Brand forekommer f.eks. apotekeruttrykket «*quantum satis*» to ganger (38).

I den kjente sluttscenen, der Brand blir tatt av snøskredet, sier han:

Svar mig, Gud, i dødens slug! –
gælder ej et frelsens fnug
mandeviljens *quantum satis* –?

En røst
(råber gjennom tordenbragene):
Han er *deus caritatis*!

Litteratur

1. Frich JC, Hem E. Den fatale historie – Ibsens helse i hans siste år. Tidsskr Nor Lægeforen 2006; 126: 1497–501.
2. Hem E, Frich JC. Ibsens siste år – legene og deres krevende pasient. Tidsskr Nor Lægeforen 2006; 126: 1502–6.
3. Ibsen H. Udatert visittkort med bestilling. I: Dokumentasjonsprosjektet, Universitetet i Oslo. www.dokpro.uio.no/litteratur/ibsen/ms/brev/eiere/nbo/300dpi/bxx00j01.jpg (22.8.2006).
4. Ibsen H. Udatert visittkort med bestilling. I: Dokumentasjonsprosjektet, Universitetet i Oslo. www.dokpro.uio.no/litteratur/ibsen/ms/brev/eiere/nbo/300dpi/bxx00m01.jpg og www.dokpro.uio.no/litteratur/ibsen/ms/brev/eiere/nbo/300dpi/bxx00m02.jpg (22.8.2006).
5. Ibsen H. Udatert visittkort med bestilling. I: Dokumentasjonsprosjektet, Universitetet i Oslo. www.dokpro.uio.no/litteratur/ibsen/ms/brev/eiere/nbo/300dpi/bxx00n01.jpg (22.8.2006).
6. Flood I, Brendel LA, red. Norges apotek og deres innehavere. Bd. 3 og 4. Oslo: Norges Apotekerforening, 1954–55.
7. Ibsen H. Tyve brev fra Henrik Ibsen. Utgitt i faksimile med innledning og opplysninger av Wilhelm Munthe. Oslo: Bibliofiklubben, 1932.
8. Tunold S. Jonas Skougaards donasjon til Universitetsbiblioteket i Oslo. Nordisk tidskrift for bok- og biblioteksväsen 1969; 56: 273–82.
9. Poulsson E. Lærebog i farmakologi for læger og studerende. Kristiania: Aschehoug, 1905: 412–8.
10. Osler W. The principles and practice of medicine: designed for the use of practitioners and students of medicine. 4. utg. Edinburgh: Young J. Pentland, 1901: 775–6.
11. Holst PF. Cirkulationsorganernes Sykdomme. I: Faber K, Holst PF, Petrá K, red. Lærebog i intern medicin. Andet halvbind. København: Gyldendal, 1915: 799.
12. Osler W, McCrae T. The principles and practice of medicine: designed for the use of practitioners and students of medicine. 9. utg. New York: Appleton, 1921: 839.
13. Lindgren J. Läkemedelsnamn: ordförklaring och historik. Bd. 1. Lund: Berlingska boktryckeriet, 1918: 132–3.
14. Medicinal-taxt for Norge gjældende fra 1ste Januar 1891 indtil videre. Christiania: A.W. Brøgers Bogtrykkeri, 1890: 21.
15. Salmonsens konversationsleksikon. 2. utg. Bd. 2. København, 1915: 93–4. <http://runeberg.org/salmonsens/2/2/0101.html> (22.8.2006).
16. Møller JS. Om hemmelige lægemidler (arkana) og deres bekæmpelse. Ugeskr Læger 1902; nr. 43: 1013.
17. Schneider W. Geheimmittel und Spezialitäten: Sachwörterbuch zu ihrer Geschichte bis um 1900. Bd. 4. I: Lexikon zur Arzneimittelgeschichte: Sachwörterbuch zur Geschichte der pharmazeutischen Botanik, Chemie, Mineralogie, Pharmakologie, Zoologie. Frankfurt: Govi-Verlag, 1969: 200.
18. Friedrich C, Müller-Jahncke WD, Rudolf Schmitz Geschichte der Pharmazie. Bd. 2: Von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart. Eschborn: Govi-Verlag, 2005: 896.

19. Enell H, Thedenius H, Luhr R. *Pharmaca composita*. 2. utg. Stockholm: Gernandts förlag, 1896: 181.
20. Moeller J, Thoms H. *Real-Enzyklopädie der gesamten Pharmazie*. 2. utg. Bd. 3. Berlin: Urban & Schwarzenberg, 1904: 145.
21. Thunberg T. Om bedrägliga läkemedel och läkemetoder: jämte redogörelse för några i vårt land utbudna läkemedel. 2. utg. Uppsala: Byrån för upplysning om läkemedelsannonser, 1906: 61–2.
22. Johannessen FE, Skeie J. Bitre piller og sterke dråper. Oslo: Norsk Farmasihistorisk Museum, 1995: 132–40, 180.
23. Nordisk familjebok. Uggelupplagan. Bd. 11. Stockholm, 1909: 389–93. <http://runeberg.org/nfbk/0215.html> (22.8.2006).
24. Wold W. Apoteklovgivning 1901–1907: love, resolutioner og skrivelser vedrørende apotekvæsenet i Norge. Kristiania: Nikolai Olsens boktrykkeri, u.a.: 47–8, 95.
25. Sverre NA. Et studium av farmasiens historie. 2. utg. Oslo: Norges Apotekerforening, 1982: 219–25.
26. Kvaksalveri og arkanavæsen. Tidsskr Nor Lægeforen 1904; 24: 113–9.
27. Thedenius CG, Luhr R. *Pharmaca composita*: innehållande kompositioner på icke officinella läkemedel och magistralformler. Stockholm: Apotekarsocieteten, 1891: 58.
28. Hellén EF. *Farmaceutisk kompositionsbok*. Helsingfors: Weilin & Göös, 1895: 77.
29. Keller O. Apotheke und Apotheker der Stadt Schaffhausen. Schaffhauser Beitr Vaterl Gesch 1979; 56: 29–142.
30. Schmitz R, Ernst E. Zur Geschichte des Geheimmittelwesens in Deutschland: G.L. Daube und die «Schweizerpillen». Beiträge zur Geschichte der Pharmazie 1971; 23: 19–22.
31. Ernst E. Das «industrielle» Geheimmittel und seine Werbung: Arzneifertigwaren in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts in Deutschland. Inauguraldissertation. Marburg: Philipps-Universität zu Marburg, 1969.
32. Abderhalden R. *Medizinische Terminologie*. Basel: Benno Schwabe & Co, 1948: 124.
33. Norsk Registrerings-Tidende for Varemerker 1894; nr. 8: 30.
34. Schelenz H. *Geschichte der Pharmazie*. Berlin (1904). Faksimileutgave. Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1962: 769.
35. Adlung A, Urdang G. *Grundriss der Geschichte der deutschen Pharmazie*. Berlin: Julius Springer, 1935: 176.
36. Hem E. Var det lege Ibsen ville bli? Tidsskr Nor Lægeforen 2006; 126: 3295–6.
37. Tilføyelser og rettelser til artikkelen om Henrik Ibsen i Halvorsens forfatterleksikon (1892). I: Dokumentasjonsprosjektet, Universitetet i Oslo. www.dokpro.uio.no/litteratur/ibsen/ms/varia/nbo-907/300dpi/nv007003.jpg (22.8.2006).
38. Ibsen H. Brand. Et dramatisk digt i fem akter (1866). Henrik Ibsens skrifter, Universitetet i Oslo, 2005: 194. www.ibsen.net/xml/11124394/BrFU.pdf (22.8.2006).

Manuskriptet ble mottatt 7.9. 2006 og godkjent 1.11. 2006. Medisinsk redaktør Petter Gjersvik.